

Anna Magdalena Kosińska¹

Ochrona prawna hymnu narodowego jako elementu dziedzictwa narodowego – jej charakterystyka i funkcje

Słowa kluczowe: hymn narodowy, symbole narodowe, kultura narodowa, prawa kulturalne, dziedzictwo narodowe, prawa człowieka

Keywords: national anthem, national symbols, national culture, cultural rights, national heritage, human rights

Streszczenie

Artykuł jest analizą konstytucyjnych regulacji prawnych dotyczących hymnu narodowego, próbą ich charakterystyki. Autorka stoi na stanowisku, że hymn narodowy jest częścią niematerialnego dziedzictwa kulturowego i tym samym jednostka poprzez uczestnictwo w dziedzictwie hymnu może realizować swoje prawa kulturalne.

Artykuł prezentuje regulację konstytucyjną hymnu narodowego na tle rozwiązań innych państw europejskich oraz charakteryzuje inne akty prawne odnoszące się do hymnu. Art. 28 Konstytucji, poprzez umieszczenie go w Rozdziale I, zyskuje szczególne znaczenie dla realizacji prawa do uczestnictwa w dziedzictwie narodowym, które przeanalizowane zostało w ostatniej części artykułu.

Summary

Legal protection of national anthem – characteristic and main functions

The present paper is an analysis of the legal regulations on national anthem in Polish Constitutional Legal system. The author claims that national anthem is a part of intan-

---

¹ Autorka jest adiunktem w Katedrze Prawa Unii Europejskiej Instytutu Europeistyki Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego im. Jana Pawła II w Lublinie. Mail: akosinska@panstwowprawo.org.

gible national heritage and as a consequence individual can realize his cultural right thanks to the participation in anthem's heritage. Paper presents constitutional regulation in relation to legal resolutions in different Member States. Art. 28 of Polish Constitution positioned in 1st Chapter has very special meaning for the right to participate in national heritage's fulfillment that was characterized in last part of the article.

I.

Celem niniejszego artykułu jest charakterystyka prawnej ochrony hymnu narodowego, który stanowi szczególny rodzaj utworu poetyckiego, a tym samym szczególną też składową dziedzictwa narodowego. Pełniąc wyjątkową rolę w życiu narodowym, *Mazurek Dąbrowskiego* jest chroniony nie tylko przez przepisy Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, ale również poprzez ustawę szczegółową oraz innego rodzaju akty prawne, jak ustawa o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych czy omówione poniżej w niniejszym artykule rozporządzenia resortowe. Ponadto ta przyznana hymnowi narodowemu ochrona ma również wyjątkową, z punktu widzenia realizacji praw kulturalnych człowieka, funkcję. Tezą niniejszego artykułu jest twierdzenie, że poprzez „prawo korzystania z hymnu”, które można zdefiniować jako jedno z praw kulturalnych, realizuje się prawo jednostki do uczestnictwa w dziedzictwie niematerialnym narodu. Funkcją tego prawa jest natomiast budowanie tożsamości narodowej i kulturowej.

Forma hymniczna wywodzi się z czasów antycznych. Hymny antyczne były utworami o charakterze pochwalnym – początkowo ich tematyka dotyczyła bóstwa, potem natomiast również sławiły „bohaterskie czyny, wielkie idee, otoczone powszechnym szacunkiem wartości i instytucje”². Silny powrót do tradycji hymnu datuje się na okres klasycyzmu (hymny I. Krasic-

---

² T. Kostkiewiczowa, *Hymn*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas, Warszawa 1984, s. 368. W Europie tradycja hymnu wywodzi się przede wszystkim z antycznych hymnów greckich – Pindara, Syminidesa z Keos czy też Safony.

kiego, A. Naruszewicza, S. Trembeckiego)³, mimo że jako gatunek hymn był obecny również w poprzednich epokach⁴. Co jednak istotne, w epoce klasycyzmu i sentymentalizmu hymn stał się gatunkiem przekazującym wartości narodowe i patriotyczne⁵.

Mazurek Dąbrowskiego, czyli pieśń *Jeszcze Polska nie zginęła*, zatwierdzony został urzędowo jako hymn polski w latach 1926 i 1948⁶. Utwór powstał pomiędzy 16 a 19 lipca 1797 r. jako *Pieśń Legionów Polskich we Włoszech*. Jej autor, Józef Wybicki, wyjechał do Włoch w połowie czerwca 1797 r. i zamieszkał w kwaterze gen. Dąbrowskiego⁷. Utwór ten został po raz pierwszy wykonany 20 lipca 1797 r. w Reggio. Pieśń bardzo szybko stała się popularna i przedostała się do Polski rozbiorowej⁸ – tutaj powstała jej druga wersja (tzw. krajowa), która stała się tekstem hymnu narodowego zatwierdzonego w 1926 r.⁹ Jak zauważa Zofia Lewinówna: „Oszałamiającą karierę [...] (*Mazu-*

³ T. Kostkiewiczowa, op.cit., s. 368.

⁴ W średniowieczu przykładem hymnów były hymny kościelne, jak na przykład hymn *Gaude Mater Polonia*, zob.: J. Krzyżanowski, *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych*, Warszawa 1969, s. 19. Zgodnie z definicją św. Augustyna hymn był „podniosłą pieśnią liryczną ku czci Boga, przeznaczoną do śpiewu chóralnego, T. Michałowska, *Średniowiecze*, Warszawa 1997, s. 215. W okresie renesansu również powstawały hymny, których przykładem może być *Hymn do Boga* Jana Kochanowskiego, J. Ziomek, *Renesans*, Warszawa 1997, s. 261.

⁵ Przykładem takiego utworu jest np. *Hymn do Boga* Jana Pawła Woronicza, w którym autor przedstawia wizję narodu polskiego jako wybranego oraz wskazuje, że rozbicie państwa nie oznacza unicestwienia narodu, A. Witkowska, R. Przybylski, *Romantyzm*, Warszawa 1998, s. 89.

⁶ Z. Lewinówna, *Mazurek Dąbrowskiego*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny...*, s. 646.

⁷ Z. Dworecki, *Józef Wybicki 1747–1822*, Z dziejów Wielkopolski, Poznań 1980, s. 8.

⁸ O roli, jaką w czasach rozbiorów pełnił *Mazurek*, może świadczyć fakt, że został on odegrany za zgodą króla Szwecji w Sztokholmie dnia 10 grudnia 1905 r. podczas wręczenia nagrody nobla Henrykowi Sienkiewiczowi – M. Kijowski, *Polski hymn państwowy jako zagadnienie konstytucyjnoprawne*, „Ius et administratio” 2004, z. 3, s. 122.

⁹ A. Witkowska, R. Przybylski, op.cit., s. 60; Z. Lewinówna, op.cit., s. 646–647. *Mazurek Dąbrowskiego* stał się niezwykle popularny na terenach dawnej Rzeczypospolitej po wkroczeniu wojsk napoleońskich, następnie zaś w trakcie powstania listopadowego. *Mazurek* w XIX w. stał się przedmiotem licznych parafraz, ponadto odgrywał duże znaczenie w życiu poszczególnych dzielnic – pojawiały się jego przeróbki, jak np. *Długo Śląsk nasz ukochany*, *Hej Mazury nie zginęły*, *Jeszcze Warmia nie zginęła*. O regulacjach prawnych hymnu

rek Dąbrowskiego) zawdzięcza przede wszystkim zawartej w celnej formule wstępnego dwuwiersza myśli o trwaniu narodu mimo utraty bytu państwowego¹⁰.

II.

Zgodnie z tezą niniejszego artykułu hymn narodowy korzysta ze szczególnej ochrony prawnej. Nie jest to tylko ochrona przewidziana w ustawie szczególnej, ale przede wszystkim w Konstytucji RP. Przepis dotyczący hymnu narodowego znalazł się w Konstytucji RP w art. 28, który określa symbole państwowości polskiej (w tym, poza hymnem, godło i barwy RP)¹¹. Zgodnie z ust. 3 ww. artykułu: „Hymnem Rzeczypospolitej Polskiej jest *Mazurek Dąbrowskiego*”. Ustęp 4 art. 28 gwarantuje prawną ochronę symboli państwowych („Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej podlegają ochronie prawnej”)¹².

Konstytucje państw członkowskich Unii Europejskiej w różnorodny sposób podchodzą do kwestii prawnej ochrony symboli narodowych. I tak część z państw członkowskich zrezygnowała z wprowadzenia przepisów dotyczących symboli na poziomie konstytucyjnym – przykładami takich państw są Francja i Niemcy.

W niektórych konstytucjach pojawiają się przepisy dotyczące symboli narodowych, tj. godła i flagi, ale z pominięciem hymnu. Takie rozwiązania

---

narodowego zob.: *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, red. D. Dudek, Warszawa 2009, s. 150.

¹⁰ Z. Lewinówna, op.cit., s. 647. *Mazurek Dąbrowskiego* został również zapożyczony przez S. Tomasika, który do jego melodii ułożył słowa hymnu ogólnosłowiańskiego *My Słowianie*. Więcej na ten temat: R. Grabowski, *Polskie symbole narodowe i państwowe. Geneza, ewolucja, stan prawny*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 3, s. 47.

¹¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483).

¹² W. Skrzydło, *Komentarz do art. 28, art. 29 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, www.lex.pl, stan prawny na dzień 1 marca 2013 r. Jak podkreśla autor komentarza: „Wymienione w art. 28 symbole Rzeczypospolitej są chronione prawnie zarówno w sferze prawa karnego, jak też w zakresie administracyjnoprawnym oraz cywilnoprawnym”. Warto również dodać, że szczególne znaczenie art. 28 zostało potwierdzone w art. 1 ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych.

przyjęto m.in. w ustawach zasadniczych Cypru¹³, Estonii¹⁴, Hiszpanii¹⁵ czy też Irlandii¹⁶.

W Konstytucjach państw członkowskich, które regulują kwestie dotyczące hymnu narodowego, artykuły odnoszące się do hymnu umieszczone zostały na początku ustawy zasadniczej. Taki model został zastosowany m.in. w konstytucjach Czech¹⁷, Litwy¹⁸, Słowacji¹⁹ i Węgier²⁰. Wyjątkiem jest rozwiązanie przyjęte w Bułgarii, gdzie ostatni rozdział Konstytucji został zatytułowany „Godło, pieczęć, sztandar, hymn, stolica”, zaś art. 168 aktu odnosi się bezpośrednio do hymnu²¹.

Hymn Unii Europejskiej (*Oda do radości*) został oficjalnie proklamowany na szczycie Rady Europejskiej w Mediolanie w czerwcu 1985 r.²² Propozycja przyjęcia hymnu Europy znalazła się w Raporcie Komite-

---

¹³ Art. 4 Konstytucji Republiki Cypru odnosi się do flagi państwowej. Zob. *Konstytucja Republiki Cypru z dnia 16 sierpnia 1960 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 137.

¹⁴ Zgodnie z par. 7 rozdziału I Konstytucji Estonii „Barwami państwowymi Estonii są kolory niebieski, czarny i biały. Wzór flagi i herbu określa ustawa. Zob. *Konstytucja Republiki Estońskiej przyjęta przez obywateli Republiki Estońskiej w referendum prowadzonym w dniu 28 czerwca 1992 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 229.

¹⁵ Art. 4 Konstytucji odnosi się do flagi. Zob. *Konstytucja Hiszpanii z dnia 27 grudnia 1978 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 343.

¹⁶ Art. 7 Konstytucji umieszczony w rozdziale „Państwo” odnosi się do flagi państwowej. Zob. *Konstytucja Irlandii uchwalona przez Naród 1 lipca 1937 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 395.

¹⁷ Symbole państwowe zostały określone w art. 14 w rozdziale I zatytułowanym „Zasady podstawowe”. Zob. *Konstytucja Republiki Czeskiej z dnia 16 grudnia 1992 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 193.

¹⁸ Art. 16 Rozdziału I „Państwo Litewskie” odnosi się bezpośrednio do hymnu. Zob. *Konstytucja Republiki Litewskiej przyjęta przez obywateli Republiki Litewskiej w referendum przeprowadzonym w dniu 25 października 1992 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 422.

¹⁹ Art. 9 Rozdziału I, podrozdział „Symbole państwowe”. Zob. *Konstytucja Republiki Słowackiej z dnia 1 września 1992 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 696.

²⁰ Art. I w Rozdziale I zatytułowanym „Fundamenty”. Zob. *Ustawa zasadnicza Węgier z dnia 25 kwietnia 2011 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 821.

²¹ *Konstytucja Republiki Bułgarii uchwalona przez Wielkie Zgromadzenie Bułgarii w dniu 12 lipca 1991 r.*, [w:] *Konstytucje państw Unii...*, s. 135.

²² Konkuluzje z posiedzenia Rady Europejskiej w mediolanie w dniach 28–29 czerwca 2014 r. dostępne są na stronie – www.european-council.europa.eu/media/849243/1985_june_-_milan__eng_.pdf. (10.04.2014).

tu Narodów Europy, zwanym Komitetem Adonnino. W części raportu „Wzmacnianie wizerunku i tożsamości Wspólnoty” (pkt 9) znalazła się propozycja, aby *Oda do radości*, która dotychczas była wykonywana podczas wydarzeń o charakterze europejskim, została uznana za hymn europejski²³. W raporcie podkreślono, że utwór reprezentuje ideę europejskości i został już przyjęty jako oficjalny hymn Rady Europy. Oficjalne użycie symboli Europy miało miejsce dnia 29 maja 1986 r. przed siedzibą Komisji Europejskiej²⁴.

Artykuł dotyczący symboli Unii znalazł się również w Części I Konstytucji dla Europy (Tytuł I „Definicja i cele Unii”)²⁵. W art. I 8 Konstytucji zostały wyszczególnione takie symbole, jak flaga, hymn, dewiza, waluta i Dzień Europy. W Traktacie lizbońskim kwestia symboli Unii nie została uregulowana, jednak w deklaracji nr 52 do Traktatu z Lizbony 16 państw europejskich stwierdziło, że „flaga przedstawiająca krąg dwunastu złotych gwiazd na niebieskim tle, hymn pochodzący z *Ody do Radości* z IX Symfonii Ludwiga van Beethovena, dewiza »Zjednoczona w różnorodności«, euro będące walutą Unii Europejskiej oraz Dzień Europy obchodzony 9 maja pozostają dla nich symbolami wyrażającymi poczucie wspólnoty obywateli Unii Europejskiej oraz ich związek z nią”²⁶. Wśród sygnatariuszy deklaracji zabrakło Polski, która tym samym nie uznała symboli Unii.

---

²³ Informacja na temat decyzji dotyczącej hymnu Unii Europejskiej zawarta została w Report by the Committee on a People's Europe submitted to the Milan European Council (Milan, 28 and 29 June 1985), który jest dostępny na stronie <http://www.cvce.eu> (interdyscyplinarne centrum zajmujące się dokumentowaniem historii integracji europejskiej). Raport został oryginalnie publikowany pod adresem bibliograficznym: Bulletin of the European Communities. 1985, No Supplement 7/85. Luxembourg: Office for official publications of the European Communities. „Report submitted to the Milan European Council (Milan, 28–29 June 1985)”, p. 18–30.

²⁴ E. Buch, R. Miller, *Beethoven's Ninth: a political history*, University of Chicago Press 2004, s. 255. Plan uroczystości dostępny na stronie http://europa.eu/rapid/press-release_IP-86-243_en.htm. (10.04.2014).

²⁵ Traktat ustanawiający Konstytucję dla Europy, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C 310/1 z dnia 16 grudnia 2004 r.

²⁶ Deklaracja Królestwa Belgii, Republiki Bułgarii, Republiki Federalnej Niemiec, Republiki Greckiej, Królestwa Hiszpanii, Republiki Włoskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Litewskiej, Wielkiego Księstwa Luksemburga, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty,

Regulacje prawne dotyczące hymnu RP nie znalazły się pierwotnie w Konstytucji lipcowej²⁷. W wyniku noweli z 1976 r. do art. 89 znajdującego się w rozdziale IX zatytułowanym „Godło, barwy, hymn i stolica Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej” dodano ust. 3, zgodnie z którym „Hymnem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest *Mazurek Dąbrowskiego*²⁸. Natomiast zgodnie z dodanym wówczas art. 89a: „Godło, barwy i hymn Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej otaczane są czcią i podlegają szczególnej ochronie”. Uszczegółowienie przepisów konstytucyjnych znalazło się w ustawie o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej²⁹. W tekście pierwotnie ogłoszonym znalazła się Preambuła, zgodnie z którą: „(Symbole narodowe) wyrażały zawsze miłość Polaków do Ojczyzny oraz dążenie do jedności Narodu, niepodległości i integralności Państwa, dbałości o dobro i rozwój Polski [...], barwy i hymn łączyły i łączą wszystkich Polaków w kraju i za granicą. Są trwałymi znamionami tożsamości, honoru, dumy i godności Narodu”. Poza trafnym przytoczeniem funkcji, jaką pełnią w życiu narodu jego symbole, Preambuła zawierała również odwołanie do kwestii ideologicznych związanych z wprowadzeniem nowego ustroju.

W trakcie prac nad nową Konstytucją zgłoszonych zostało kilkanaście projektów Konstytucji. W większości z nich regulacja dotycząca symboli narodowych znalazła się w Rozdziale I ustawy zasadniczej³⁰. Wyjątek stanowił projekt podpisany przez prezydenta Lecha Wałęsę, w którym znalazł się Rozdział „Symbole i stolica Rzeczypospolitej Polskiej”³¹ oraz

---

Republiki Austrii, Republiki Portugalskiej, Rumunii, Republiki Słowenii oraz Republiki Słowackiej w sprawie symboli Unii Europejskiej, 26.10.2012 C 326/357.

²⁷ Konstytucja PRL uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r. (Dz.U. Nr 33, poz. 232).

²⁸ Ustawa z dnia 10 lutego 1976 r. o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (Dz.U. Nr 5, poz. 29).

²⁹ Dz.U. 1980 Nr 7, poz. 18.

³⁰ Tak było w przypadku projektu złożonego przez Sojusz Lewicy Demokratycznej (art. 19 w Rozdziale „Artykuły podstawowe”), projektu przedłożonego przez Komisję Konstytucyjną Senatu I Kadencji (art. 9 w Rozdziale „Zasady naczelné”) czy też projektu złożonego przez członków Klubu Parlamentarnego Unia Demokratyczna (art. 11 w Rozdziale „Rzeczypospolita”). Zob. R. Chruściak, *Projekty Konstytucji, 1993–1997*, Cz. 1, Warszawa 1997, s. 94, 141, 266.

³¹ Rozdział ten został umieszczony w projekcie jako trzeci w kolejności – po rozdziałach „Rzeczypospolita” i „Ustrój Rzeczypospolitej”. Zob. R. Chruściak, op.cit., s. 72.

projekt obywatelski, w którym znalazł się rozdział XIII „Symbole i stolica państwa”³².

Pracami nad art. 28 Konstytucji i redakcją rozdziału I zajmowała się podkomisja podstaw ustroju politycznego i społeczno-gospodarczego. Rozpoczynając redakcję przyszłego art. 28, członkowie Komisji zwrócili uwagę na tradycję europejską umieszczania regulacji dotyczących symboli narodowych w I rozdziale ustawy zasadniczej³³, mimo że padały propozycje przeniesienia tejsze regulacji na koniec konstytucji do zasad szczegółowych³⁴. Pewne problemy redakcyjne sprawiło również pierwotne ujęcie lingwistyczne ust. 4, zgodnie z którym „Godło, barwy i hymn otaczane są czcią i podlegają ochronie”. Zgodnie z sugestią posła Jerzego Ciemniewskiego fragment ten został zmieniony ze względu na to, że »otaczanie czcią« nie jest kategorią prawną, ale emocjonalną³⁵. W ostatecznej wersji treść art. 28 została przyjęta podczas obrad w dniu 11 grudnia 1996 r.³⁶

Analizując niniejszy przepis konstytucyjny, należy zauważyć, że poprzez umieszczenie art. 28 w I rozdziale ustawy zasadniczej zatytułowanym „Rzeczypospolita” ochrona przewidziana dla hymnu narodowego zyskuje głębsze znaczenie. Rozdział I Konstytucji zawiera tzw. zasady ustrojowe, które „tworzą fundament całego prawa konstytucyjnego i rozstrzygają o charakterze ustroju państwa”³⁷. Rozdział I ustawy zasadniczej jest zatem rozdziałem określającym tożsamość państwa. Jak podkreśla w komentarzu do art. 28 B. Banaszak: „(Symbole państwowe) mają [...] duże znaczenie dla integracji obywateli z państwem i wyrażania ich tożsamości narodowej”³⁸. Ponadto, powołując się na uzasadnienie wyroku Sądu Najwyższego z dnia 2 lipca 2013 r.: „Symbole narodowe są [...] wartościami w ramach systemu reguł moralnych. Stanowią wyraz tożsamości naro-

³² R. Chruściak, op.cit., s. 327.

³³ Biuletyn Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nr XI (1995), Warszawa 1995, s. 116.

³⁴ Biuletyn Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nr XIV (1995), Warszawa 1995, s. 17.

³⁵ Biuletyn Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nr XI (1995)..., s. 210.

³⁶ Biuletyn Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego nr XLII (1997), Warszawa 1997, s. 39.

³⁷ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009, s. 12.

³⁸ B. Banaszak, op.cit., s. 28.

dowej oraz historii narodu. Związany z nimi szacunek i cześć są wspólnym dobrem społeczeństwa jako całości³⁹.

Hymn narodowy stanowi niewątpliwe element niematerialnego dziedzictwa narodowego – definicja dziedzictwa niematerialnego została zawarta w Konwencji UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturalnego⁴⁰. Zgodnie z art. 2 niniejszej Konwencji „Niematerialne dziedzictwo kulturowe» oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego”. W artykule tym podkreślono ponadto, że poprzez uczestnictwo w dziedzictwie niematerialnym wspólnoty budują poczucie własnej tożsamości⁴¹.

Hymn narodowy stanowi część dziedzictwa niematerialnego budującego poczucie tożsamości i ciągłości narodowej, dlatego też art. 28 Konstytucji RP powinien być rozpatrywany w powiązaniu z art. 5 Konstytucji, w którym stwierdza się, że Rzeczpospolita strzeże dziedzictwa narodowego oraz art. 6 ust. 1, zgodnie z którym: „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”.

---

³⁹ Wyrok SN w sprawie z powództwa T. Spółki Akcyjnej w W. przeciwko przewodniczącemu Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji o uchylenie decyzji, po rozpoznaniu na rozprawie w Izbie Pracy, Ubezpieczeń Społecznych i Spraw Publicznych w dniu 2 lipca 2013 r., skargi kasacyjnej strony powodowej od wyroku Sądu Apelacyjnego z dnia 11 sierpnia 2011 r., III SK 42/12. Cytowany w tekście artykułu fragment stanowi uzasadnienie wyroku sądu Apelacyjnego, na które powołał się Sąd Najwyższy.

⁴⁰ Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego sporządzona w Paryżu dnia 17 października 2003 r. (Dz.U. 2011, Nr 172, poz. 1018). Zgodnie z art. 9 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego”, tym samym zaś definicja dziedzictwa niematerialnego zawarta w ww. Konwencji może być uznana za definicję obowiązującą.

⁴¹ Art. 2 „[...] To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności”.

III.

Uszczegółowienie ochrony prawnej hymnu narodowego z art. 28 Konstytucji znalazło pełny wyraz w wielokrotnie nowelizowanej ustawie z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych⁴².

Zgodnie z art. 1: „Orzeł biały, biało-czerwone barwy i *Mazurek Dąbrowskiego* są symbolami Rzeczypospolitej Polskiej”, natomiast otaczanie tychże symboli czią jest prawem, jak i obowiązkiem każdego obywatela RP⁴³. Szczegółowe regulacje odnoszące się do hymnu narodowego znalazły się w art. 12 i nn omawianej ustawy. I tak art. 12 ustawy stwierdza, że *Mazurek Dąbrowskiego* jest hymnem państwowym Rzeczypospolitej Polskiej, zaś teksty literacki i muzyczny stanowią załącznik do ustawy⁴⁴. Zgodnie z art. 13 hymn państwowy jest odtwarzany publicznie w układach przewidzianych w ustawie (art. 12), w szczególności w czasie rocznic i świąt o charakterze państwowym. Art. 14 ustawy nakłada na odbiorców hymnu obowiązek zachowania powagi i spokoju podczas jego odtwarzania⁴⁵. Potwierdzenie tej ochrony znajduje się również w art. 15 ustawy, który stanowi, że „hymn Rzeczypospolitej Polskiej jest wykonywany lub odtwarzany w sposób zapewniający [...] należną cześć i szacunek”.

Dowodem szczególnej roli, jaką pełni hymn narodowy w życiu wspólnego społeczeństwa polskiego, było podjęcie przez Sejm Rzeczypospoli-

⁴² T.j. Dz.U. 2005 Nr 235, poz. 2000 ze zm.

⁴³ A także zgodnie z ust. 2 wszystkich organów państwowych, instytucji i organizacji. Zgodnie natomiast z ust. 3 art. 1 symbole Rzeczypospolitej Polskiej pozostają pod szczególną ochroną prawa, przewidzianą w odrębnych przepisach.

⁴⁴ Zgodnie z ust. 4 art. 12 minister właściwy ds. kultury zatwierdza tekst muzyczny hymnu państwowego w układach: na zespoły chóralskie, instrumentalne i instrumentalno-wokalne.

⁴⁵ Zgodnie z art. 14 ust. 1 ustawy: „Osoby obecne podczas publicznego wykonywania lub odtwarzania hymnu stoją w postawie wyrażającej szacunek, a ponadto mężczyźni w ubraniach cywilnych – zdejmują nakrycia głowy, zaś osoby w umundurowaniu obejmującym nakrycie głowy, niebędące w zorganizowanej grupie – oddają honory przez salutowanie. Poczty sztandarowe podczas wykonywania lub odtwarzania hymnu oddają honory przez pochylenie sztandaru”. Ponadto dowód szczególnej troski ustawodawcy stanowi art. 16 niniejszej ustawy, zgodnie z którym: „Symbole Rzeczypospolitej Polskiej nie mogą być umieszczane na przedmiotach przeznaczonych do obrotu handlowego”.

tej Polskiej uchwały z dnia 1 marca 2007 r. w sprawie uczczenia 80. rocznicy ogłoszenia *Mazurka Dąbrowskiego* hymnem narodowym. W uchwale tej podkreślono historyczną rolę, jaką pełnił Mazurek w życiu narodu⁴⁶. Posłowie wyrazili ponadto nadzieję, „że pieśń *Jeszcze Polska nie zginęła...* nadal w najwyższym stopniu kształtuje polski patriotyzm i stanowi wyraz naszego przywiązania do Ojczyzny”. Szeroka ochrona prawna przyznana *Mazurkowi Dąbrowskiego* w formie ustawy szczegółowej znajduje swoje uzasadnienie właśnie w doniosłej roli, jaką pełni ten utwór w procesie budowania tożsamości narodowej.

Kolejnym aktem prawnym, w którego przepisach wyrażona została wyjątkowa rola pełniona przez hymn narodowy, jest Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół⁴⁷. Załącznik nr 1 do rozporządzenia stanowi podstawa programowa wychowania przedszkolnego, której celem jest, jak wynika z dokumentu, m.in. budowanie systemu wartości oraz kształtowanie u dzieci poczucia przynależności społecznej (w tym do wspólnoty narodowej) i postawy patriotycznej. Wśród efektów kształcenia na poziomie przedszkola znalazły się efekty wychowania rodzinnego, obywatelskiego i patriotycznego, które zaowocować powinno znajomością przez dziecko hymnu polskiego⁴⁸.

Szczególna rola edukacyjna *Mazurka Dąbrowskiego* i jej wpływ na budowanie poczucia tożsamości, zwłaszcza narodowej, wyrażona została w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 31 sierpnia 2010 r. w sprawie organizacji kształcenia dzieci obywateli polskich czasowo prze-

---

⁴⁶ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 1 marca 2007 r. w sprawie uczczenia 80. rocznicy ogłoszenia *Mazurka Dąbrowskiego* polskim hymnem państwowym (M.P. Nr 16, poz. 178). Szczególnie rolę historyczną *Mazurka* w życiu narodu podkreśla fragment: „Od osiemdziesięciu lat *Mazurek Dąbrowskiego* – pieśń bliska sercu każdego Polaka – jest oficjalnym hymnem Państwa Polskiego. Od ponad dwustu lat towarzyszył naszej walce o wolność i niepodległość, dodawał otuchy i wiary, zachęcał do trwania Narodu pomimo braku własnego państwa”.

⁴⁷ Dz.U. 2012, poz. 977.

⁴⁸ Pkt 15 efektów kształcenia na poziomie przedszkolnym, zał. nr 1 po ww. rozporządzenia. „Dziecko kończące przedszkole i rozpoczynające naukę w szkole podstawowej nazywa godło i flagę państwową, zna Polski hymn i wie, że Polska należy do Unii Europejskiej”.

bywających za granicą⁴⁹. Załącznik nr 1 do Rozporządzenia stanowił Ramy programowe kształcenia uzupełniającego dla Szkolnych Punktów Konsultacyjnych, które na etapie edukacji wczesnoszkolnej wymieniają *Mazurek Dąbrowskiego* jako lekturę i tekst, z którym ma zapoznać się młodzież.

Regulacja ta, dotycząca obywateli RP przebywających poza granicami kraju, powinna być interpretowana w powiązaniu z ust. 2 art. 6 Konstytucji. Zgodnie z nim: „Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym”. Działaniem wchodzącym w zakres regulowany przez art. 6 ust. 2 Konstytucji jest z całą pewnością edukacja patriotyczna realizowana poprzez szkolne punkty konsultacyjne. Działania ich służą nie tylko przekazywaniu wiedzy merytorycznej, ale również zachowaniu dziedzictwa narodowego i tożsamości kulturowej.

IV.

Jak zostało powyżej zauważone, hymn narodowy i związana z nim tradycja stanowią element niematerialnego dziedzictwa narodowego⁵⁰. Jego ochrona jest uzasadniona poprzez treść normatywną art. 5 Konstytucji, który stanowi, że zasadą programową działania państwa jest m.in. strzeżenie dziedzic-

---

⁴⁹ Tekst jednolity Rozporządzenia został opublikowany w (Dz.U. 2014, poz. 454 – poprzedni adres publikacyjny Dz.U. 2010 Nr 170, poz. 1143). Zgodnie z par. 1 ust. 1: „Szkoly podstawowe, gimnazja i licea ogólnokształcące oraz zespoły tych szkół przy przedstawicielstwach dyplomatycznych, urzędach konsularnych i przedstawicielstwach wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej prowadzą kształcenie dzieci obywateli polskich czasowo przebywających za granicą zgodnie z podstawą programową kształcenia ogólnego”. Natomiast w pkt 2 określona została rola szkolnych punktów konsultacyjnych: „Szkolne punkty konsultacyjne przy przedstawicielstwach dyplomatycznych, urzędach konsularnych i przedstawicielstwach wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej, zwane dalej „punktami”, umożliwiają uczniom uczęszczającym do szkół działających w systemach oświaty innych krajów uzupełnianie wykształcenia w zakresie szkoły podstawowej, gimnazjum i liceum ogólnokształcącego[...]”.

⁵⁰ Jak zauważa K. Zeidler: „Wartościami, które składają się na dziedzictwo kultury polskiej, są również pieśni niosące treści patriotyczne, które, także na płaszczyźnie prawnej, nie mają takiej rangi jak *hymn narodowy*. Należą do nich na przykład *Bogurodzica* czy *Rota*”. Zob. K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007, s. 31.

twa narodowego⁵¹ oraz art. 6 Konstytucji, który potwierdza istnienie obowiązku państwa w zakresie udostępniania dóbr kultury będących źródłem tożsamości narodu polskiego. Tym samym, jak zauważa B. Banaszak, władze państwowe „mają za zadanie tworzenie regulacji prawnych sprzyjających upowszechnianiu kultury”⁵².

Konsekwencją przyznania hymnowi narodowemu szczególnej ochrony prawnej jest możliwość realizacji przez jednostkę prawa kulturalnego, jakim jest prawo do tożsamości kulturowej. W takim rozumieniu to hymn jest właśnie elementem kulturowym, na którym jednostka buduje swoją tożsamość. Słusznie zauważa P. Sarnecki, że symbole państwowe potwierdzają tożsamość Polski, zaś umieszczenie ich w rozdziale I ustawy zasadniczej jest nawiązaniem do fragmentu Preambuły Konstytucji „wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu” i bezpośrednim nawiązaniem do dziedzictwa narodowego⁵³.

Prawa kulturalne, rozumiane jako prawa człowieka, dotyczą obszaru realizacji przez jednostkę bądź grupę potrzeb w obrębie kultury. Niezwykle cenne dla zdefiniowania praw kulturalnych w obrębie budowania tożsamości są antyczne definicje kultury. Cyceron w *Rozmowach tuskulańskich* stwierdził, że kultura w sensie duchowym jest uprawą ducha – *Cultura animi philosophia est*⁵⁴, co oznacza potrzebę szczególnej troski o kondycję moralną i duchowość każdej osoby. Poza definicją cycerońską w czasach antycznych ukształtował się termin „paideia”. Jak podkreśla w swojej monumentalnej pracy J. Jaeger, „paideia”, była procesem kształtowania idealnego człowieka i budowaniem jego osobowości poprzez wychowanie⁵⁵.

---

⁵¹ Szczegółowe działania państwa w tym zakresie zostały określone m.in. w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162, poz. 1568 ze zm.).

⁵² B. Banaszak, op.cit., s. 55.

⁵³ K. Działocha, L. Garlicki, P. Sarnecki, W. Sokolewicz, J. Trzeciński, *Komentarz do art. 28, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. IV, red. L. Garlicki, Warszawa 2003, s. 2.

⁵⁴ Cyceron, *Rozmowy tuskulańskie*, Księga II, 5,13, [w:] Cyceron, *Rozmowy tuskulańskie i inne pisma*, przekł. J. Śmigaj, Warszawa 2010, s. 69.

⁵⁵ W. Jaeger, *Paideia*, przekł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 29.

Tym samym, opierając się na doktrynie klasycznego rozumienia kultury, funkcją prawa kulturalnego jest kształtowanie osobowości jednostki i budowanie jej człowieczeństwa.

Kulturalne prawa człowieka są w doktrynie klasyfikowane najczęściej jako prawa tzw. II generacji, tj. prawa roszczeniowe⁵⁶, jednak nie został opracowany ich katalog zamknięty⁵⁷. Najczęściej jako prawa kulturalne rozumie my prawo uczestnictwa w życiu kulturalnym⁵⁸, prawo dostępu do dóbr kultury⁵⁹ i wolność twórczości artystycznej⁶⁰. Odrębnym prawem kulturalnym jest prawo człowieka do tożsamości kulturowej. Jak zauważa Piotr Ł. J. Andrzejewski, prawo człowieka do kultywowania wybranej opcji kulturowej jest jego podstawowym prawem podmiotowym⁶¹. Na prawo to składają się „wolność myśli, sumienia, wyznania, nauczania, praktykowania kultu i przestrzegania obyczajów”⁶².

⁵⁶ J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2008, s. 53.

⁵⁷ Więcej na temat istoty praw kulturalnych w rozprawie doktorskiej autorki *Kulturalne prawa człowieka. Regulacje normatywne i ich realizacja*, praca niepublikowana, maszynopis, s. 79.

⁵⁸ Więcej na ten temat m.in. w: *General Comment No. 21 – Right of everyone to take part in cultural right*, Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2–20 November 2009, Economic and Social Council. Dokument dostępny na stronie www2.ohchr.org. W niniejszym dokumencie scharakteryzowane zostało prawo każdego do udziału w życiu kulturalnym jako prawo ściśle powiązane z innymi prawami kulturalnymi, a także z prawem do edukacji oraz z prawami narodów do samostanowienia, jak również z prawem do właściwych warunków życia, które to prawa gwarantowane są w Międzynarodowym pakcie praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych. Komitet słusznie zauważa w pkt II.6 Komentarza, że prawo udziału w życiu kulturalnym może być traktowane zarówno jako prawo wolnościowe, jak i roszczeniowe, tj. zobowiązujące państwo do konkretnych działań.

⁵⁹ Wyartykułowane (co prawda jedynie jako norma programowa) w art. 6 Konstytucji RP.

⁶⁰ Wolność ta została zagwarantowana w art. 73 Konstytucji: „Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury.”

⁶¹ P. Ł. J. Andrzejewski, *Prawo człowieka do tożsamości kulturowej w Polsce*, [w:] *Prawa człowieka w społeczeństwie obywatelskim*, red. A. Rzepliński, Warszawa 1993, s. 142.

⁶² Ibidem, s. 142. Ponadto w niniejszym artykule autor zauważa, że: „Pojęcie tożsamości kulturowej ogniskuje w sobie identyfikację jednostki lub zbiorowości, w skład której ta jednostka wchodzi, z określonymi historycznie ukształtowanymi elementami tradycji kul-

W tym kontekście prawo korzystania z hymnu i dziedzictwa z nim związanego jest prawem kulturalnym. Funkcją tegoż prawa jest budowanie tożsamości narodowej i kulturowej zarówno jednostki, jak i grupy społecznej – narodu. Świadome korzystanie z tego prawa kształtuje również pamięć zbiorową społeczeństwa⁶³.

Hymn narodowy jest szczególnym elementem dziedzictwa niematerialnego⁶⁴, z tego też względu powinien być otoczony szczególną ochroną prawną. Niestety, mimo regulacji konstytucyjnej (zgodnie z art. 28 ust. 4 „Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej podlegają ochronie prawnej”) i ustawowej (art. 1 ust. 2 ustawy, zgodnie z którym otaczanie szacunkiem i czcią jest obowiązkiem zarówno obywateli, jak i władz państwowych) przewidującej ochroną prawną⁶⁵ należy stwierdzić, że mamy do czynienia z *lex imperfecta*⁶⁶. Przepisy prawa nie wprowadzają żadnych „mechanizmów kontroli podmiotu wykonującego lub odtwarzającego hymn”⁶⁷. Należy przyznać słusność Maciejowi Kijowskiemu, który postuluje zmiany w art. 12 ustawy i wprowadzenie takich przepisów, które umożliwiłyby stwierdzenie

---

tururowej, takimi jak język, obyczaj, sztuka, religia, prawo”. P. Andrzejewski podkreśla, że jednostka ma prawo wyboru i kultywowania określonej opcji kulturowej.

⁶³ Na ten aspekt funkcji pełnionych przez symbole państwowe zwraca uwagę M. M. Wiszowaty, podkreślając, że symbole państwowe pełnią funkcje związane z tożsamością państwa. Zob. M. M. Wiszowaty, *Symbole państwowe III Rzeczypospolitej*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 7–8, s. 31.

⁶⁴ Na temat roli *Mazurka Dąbrowskiego* na przestrzeni dziejów narodu polskiego pisze szczegółowo Sz. Gliniak. Zob. Sz. Gliniak, *Józef Wybicki, jego Mazurek Dąbrowskiego oraz pieśni hymniczne i patriotyczne innych autorów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” Seria Sztuki Piękne, Muzyka 2004, z. 2, s. 44 i n.

⁶⁵ Interesujący w świetle niniejszych rozważań może być pogląd wyrażony przez E. Czarny-Drożdziejko: „Trafnie zauważa P. Kardas za L. Gardockim, że ochronie podlegają również uczucia osób żywiących szacunek dla znaków symbolizujących określoną organizację państwową” – E. Czarny-Drożdziejko, *Przestępstwa prasowe*, Lex 2013, publikacja dostępna w wersji elektronicznej w serwisie Lex Omega.

⁶⁶ Jak słusznie zauważa M. M. Wiszowaty, „szczególna ochrona symboli RP [...] została ograniczona do zakazu ich znieważania, niszczenia lub usuwania (art. 137 KK). Czynności takich można się dopuścić jedynie z zamiarem bezpośrednim. Zob. M. M. Wiszowaty, op.cit., s. 42. Ponadto, zgodnie z art. 49 par. 2 Kodeksu wykroczeń, ten, kto narusza przepisy ustawy o godle, barwach i hymnie RP, podlega karze aresztu lub grzywny – M. Kijowski, op.cit., s. 137.

⁶⁷ M. Kijowski, op.cit., s. 136.

bezprawności wykonania hymnu⁶⁸. Postulaty te wydają się szczególnie istotne w kontekście postanowień art. 5 Konstytucji, zgodnie z którym „Rzeczpospolita Polska [...] strzeże dziedzictwa narodowego”.

Kultura polska w procesie historycznego kształtowania tożsamości narodowej pełniła rolę szczególną, ze względu na brak państwowości i pozostawanie pod rządami zaborców. *Mazurek Dąbrowskiego* w zakresie realizacji prawa do tożsamości kulturowej pełnił i pełni nadal rolę szczególną – kształtuje pamięć zbiorową narodu⁶⁹. Współczesny patriotyzm powinien być budowany w oparciu o poczucie tożsamości kulturowej i troskę o dziedzictwo narodowe⁷⁰.

Podsumowując, z ochrony prawnej hymnu jako elementu dziedzictwa niematerialnego wynikają uprawnienia jednostki – jest to przede wszystkim prawo do kształtowania tożsamości kulturowej jako szczególny rodzaj prawa kulturalnego, umożliwiający budowanie wartości patriotycznych i poczucie wspólnoty w polskim społeczeństwie.

Literatura

- Andrzejewski P. Ł. J., *Prawo człowieka do tożsamości kulturowej w Polsce*, [w:] *Prawa człowieka w społeczeństwie obywatelskim*, red. A. Rzepliński, Warszawa 1993.
- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2009.
- Buch E., Miller R., *Beethoven's Ninth: a political history*, University of Chicago Press 2004.

---

⁶⁸ Tenże, s. 137. Autor zauważa, że przepisy takie mogłyby w pozytywny sposób wpłynąć na podwyższenie jakości zachowań podczas wydarzeń sportowych.

⁶⁹ Pamięć zbiorowa definiowana jest jako „zbiór wyobrażeń członków zbiorowości o jej przeszłości, o zaludniających ją postaciach i zasługach w niej wydarzeniach, a także sposobów ich upamiętniania i przekazywania o nich wiedzy, uważanej za obowiązkowe wyposażenie członka tej zbiorowości”, B. Szacka, *Historia i pamięć zbiorowa*, „Kultura i społeczeństwo” 2003, nr 4, s. 4.

⁷⁰ Jednym z przykładów działań, które przyczyniają się do budowania tożsamości narodowej i wzmacniają gwarancje praw kulturalnych, jest funkcjonowanie Muzeum Hymnu Narodowego w Będominie, który jest oddziałem Muzeum Narodowego w Gdańsku. W muzeum czynne są dwie ekspozycje stałe – „Józef Wybicki i jego epoka” oraz „Rola Mazurka Dąbrowskiego w podtrzymywaniu świadomości narodowej Polaków w XIX i XX wieku”. Więcej informacji – www.mng.gda.pl/muzeum-hymnu-narodowego-w-bedominie (10.04.2014).

- Chruściak R., *Projekty Konstytucji, 1993–1997*, Cz. 1, Warszawa 1997.
- Cyceron, *Rozmowy tuskulańskie i inne pisma*, przekł. J. Śmigaj, Warszawa 2010.
- Czarny-Drożdżejko E., *Przestępstwa prasowe*, Lex 2013, publikacja dostępna w wersji elektronicznej w serwisie Lex Omega.
- Działocha K., Garlicki L., Sarnecki P., Sokolewicz W., Trzciniński J., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2003, tom IV.
- Dworecki Z., *Józef Wybicki 1747–1822, seria: Z dziejów Wielkopolski*, Poznań 1980.
- Gliniak Sz., *Józef Wybicki, jego Mazurek Dąbrowskiego oraz pieśni hymniczne i patriotyczne innych autorów*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego” Seria Sztuki Piękne, Muzyka 2004, z. 2.
- Grabowski R., *Polskie symbole narodowe i państwowe. Geneza, ewolucja, stan prawny*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 3.
- Hołda J., Hołda Z, Ostrowska D., *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2008.
- Jaeger W., *Paideia*, przekł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001.
- Kijowski M., *Polski hymn państwowy jako zagadnienie konstytucyjnoprawne*, „Ius et administratio” 2004, z. 3.
- Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Stańkiewicz, Warszawa 2011.
- Kostkiewiczowa T., *Hymn*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas t. 1, Warszawa 1984.
- Krzyżanowski J., *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych*, Warszawa 1969.
- Lewinówna Z., *Mazurek Dąbrowskiego*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, Cz. Hernas t. I, Warszawa 1984.
- Michałowska T., *Średniowiecze*, Warszawa 1997.
- Skrzydło W., *Komentarz do art.28, art.29 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, www.lex.pl.
- Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, red. D. Dudek, Warszawa 2009.
- Zeidler K., *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007.
- Ziomek J., *Renesans*, Warszawa 1997.
- Wiszowaty M. M., *Symbole państwowe III Rzeczypospolitej*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 7–8.
- Witkowska A., Przybylski R., *Romantyzm*, Warszawa 1998.